

Час теперішній

Ольга Деркачова

УДК 82-1(477)“20”

(НЕ)ВІЙНА ЯК МАРКЕР “СВОГО” І “ЧУЖОГО” В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У статті розглянуто поняття “свого” і “чужого” в контексті ситуації (не)війни, що змінила проекцію “свій-чужий” із мультикультурної площини. (Не)війна – поняття, яке найточніше означає теперішню українську ситуацію. Проаналізовано розуміння “своєї” території, “своєї” війни, “свого” тіла, а також розмежування “свого” і “чужого” та трансформації “свого” в “чуже” в ситуації (не)війни.

Ключові слова: свій, чужий, дихотомія, територія, тілесність.

Olha Derkachova. (Non-)war as Marker of “Our Own” and “Alien” in Modern Ukrainian Poetry

The paper deals with the concept of ‘our own’ and ‘alien’ in the context of (non-)war situation which changed multicultural projection of ‘our own – alien’. (Non-)war is a concept that defines contemporary Ukrainian situation most exactly. The meaning of “own territory”, “own war”, “own body”, the differentiation of ‘our own’ and ‘alien’ as well as transformation of these notions within (non-)war situation have been considered.

Keywords: our own, alien, dichotomy, territory, corporeality.

Майдан, війна змінили вектор української поезії. Фактично немає поета, котрий би не торкнувся цієї теми. Якщо раніше війна була символом абстрактної боротьби, двоюмою емоцій та почуттів, то тепер вона отримує інші конотації. У випадку сучасної ситуації, на нашу думку, доречно застосовувати означник (не)війна, що відтворює ситуацію в Україні. (Не)війна змінює не лише характер поетичних текстів, а й стає оновленим маркером “свого” і “чужого”.

Бінарні опозиції “свій-чужий” – універсальні базові когнітивні структури, які будуються на розгортанні “пучка протилежних ознак” [1]. Уявлення про “своє” і “чуже” почали формуватися ще в архаїчній свідомості і ґрунтувалися на особливостях фіксації об’єктивних протилежностей – свого, що було знайомим і зрозумілим, і чужого – невідомого, незрозумілого, небезпечного. Важливе для розрізнення “свого” і “чужого” поняття межі, кордонів, що допомагають встановити співвідношення між “двома полюсами дихотомії” [14, 239]. Р. Жовтані протиставлення “своє-чуже” розглядає на таких рівнях: 1) міжособистісному; 2) соціальному; 3) психологічному; 4) міфологічному [6, 162].

У філософії вивчення “свого-чужого” пов’язувалося із проблемами пізнання й самоідентифікації людини, розуміння соціокультурного відчуження, втрати ідентичності, відчуття самотності, про що свідчать праці М. Бубера, Б. Вальденфельса, Г.-Г. Гадамера, Ю. Крістевої, Х. Ортега-і-Гассета, П. Рікера, Л. Фльорка, Ю. Хабермаса. Дихотомію “свій-чужий” визначають як чинник формування психологічних характеристик особистості та міжособистісної взаємодії Л. Виготський, І. Кон, З. Фройд, К. Хорн, Е. Фромм. Також “свій-чужий” може розглядатися в контексті лінгвістики (В. Жайворонок, Н. Чабан, Л. Гришаєва, Б. Успенський, М. Кочерган, О. Шейгал). Проте особливості реалізації дихотомії “свій-чужий” у просторі новітнього художнього тексту війни є фактично невисвітленими, що й зумовило актуальність нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – особливість “свого-чужого” як наслідку (не)війни в новітній українській ліриці. Предмет дослідження – поетичні тексти І. Цілик, Л. Якимчук, Б. Гуменюка, С. Жадана, Д. Лазуткіна, Б. Томенчука. Мета дослідження – з'ясувати вплив маркера “(не)війни” на осмислення “свого” та “чужого” в новітній українській поезії. Завдання дослідження – проаналізувати сучасні поетичні тексти, у яких (не)війна стає присутнім маркером, визначити особливості “свого” та “чужого” крізь утворену призму, осмислити особливості окресленої дихотомії в поетичному тексті.

Ю. Крістева в праці “Самі собі чужі” зазначала, що “чужий” – це той, хто позбавлений материнського, хто своїм існуванням здійснив це відчуження. Подвійність його присутності в житті суб'єкта визначається дійсністю всередині нас і реальністю зовнішнього світу, де ми породжуємо його, а також наповнюємо бажаними сенсами та своїми інтерпретаціями [10]. Б. Вальденфельс у “Топографії Чужого” говорить про панування соціологічного поняття “чужого” – того, хто не є частиною групи і спочатку асоціюється з ворогом [2]. Він стверджує, що “чужий” на рівні прерозуміння конструюється мною, тобто авторське розуміння відіграє чи не найважливішу роль в осмисленні “чужого”. Відтак розглядаємо взаємодію “свого-чужого” з погляду їхньої взаємодії та подвійної опосередкованості, здатної створити сферу “між”. На думку Л. Присяжнюк, “своє” і “чуже” пов'язані зовнішніми й внутрішніми відношеннями. Під зовнішніми відношеннями розуміється підпорядкованість дихотомії протиставленням Я/Інший, Сам/Інший, Я/Ти, Ми/Вони (М. Бубер, Ж.-П. Сартр, П. Рікер), її вияв у міжособистісних стосунках і всередині Я (Л. Виготський, З. Фройд, Е. Фромм). Внутрішні відношення характеризують особливості зв'язків між компонентами дихотомії: неможливість їх відокремленого існування та зміни в її межах, спричинені процесами присвоєння (розширення царини “свого”) або відчуження (збільшення царини “чужого”) [13]. “Чужий” конкурує зі “своїм” і загрожує підкорити його (*horror alien*) [2, 35]. Поява “чужого”, на думку Н. Бачко, засвідчує порушення межі між “своїм” та “іншим”, її викривлення, часом крайнє відторгнення, коли Чуже ототожнюється з Ворожим.

Події, що відбуваються в Україні зараз, наклали свій відбиток на поняття “чужого” в літературі, що може ототожнюватися не лише із поняттям іншого, належного до чужої культури чи релігії, а й із поняттям “ворожого”, бо ж містить загрозу усталеному побуту та життю. Розгортання війни на своїй території призводить до розуміння “свого-чужого” не лише як бінарних опозицій, а і як дихотомії. Для прикладу візьмемо збірки Б. Гуменюка (“Вірші з війни”, 2015), С. Жадана (“Життя Марії”, 2015, “Тамплієри”, 2016), Д. Лазуткіна (“Червона книга”, 2015), Б. Томенчука (“Сезон ненаписаних віршів”, 2015, “Місто героїв і понятих”, 2016), І. Цілик (“Глибина різкості”, 2016), Л. Якимчук (“Абрикоси Донбасу”, 2015).

(Не)війна виступила маркером “свого” і “чужого” перш за все на таких рівнях: територія та тілесність. Їхнє освоєння визначає трансгресивний код, коли трансгресія розуміється як досвід буття на межі та порушення кордонів, що відмежовує дозволене від недозволеного [7]. Під територію розуміють обмежену частину земної поверхні та площу населеного пункту. У воєнній ліриці локалізація відіграє важливу роль, адже війна передбачає захоплення й звільнення передусім території.

“Своє-чуже” в контексті мандрівки-травелогоу – особливість творів С. Жадана. Обидві його книжки розгортаються за принципом подорожі (Діви Марії та тамплієрів напівзруйнованою країною у відповідних збірках): мандруючи, ліричний герой або освоює простір, зруйнований чужинцями, або залишає його. Освоєний простір – свій. Той, який вимушено покинули, стає або іншим, або чужим.

– Звідки ти, чорна валко, пташина зграє?
– Ми, капелане, мешканці міста, якого немає.
Прийшли сюди, принесли покору і втому.
Передай своїм, що стріляти більше немає по кому [4, 10]

Ліричний герой С. Жадана мандрує від “іншого” до “свого”, але це “своє” не ототожнюється з ним: “передай своїм...”

Вірш побудований у формі діалогу між капеланом і “мешканцями міста, якого немає”. Останні згадують, яким було їхнє місто: “Наше місто було з каменю та заліза”, “Жінки у нашому місті були дзвінкі й безтурботні”, “Джерела в місті були глибокі, наче жили”, – і ставлять капеланові питання, на які він не має відповідей:

Я не знаю нічого про неминучість спокути.
Я не знаю, де вам жити і як вам бути.
Я говорю про те, що кожному з нас властиво.
Якби ви знали, як нам усім не пощастило [4, 13]

У творах С. Жадана “своє” стосується здебільшого тих, хто лишилися. Ті, хто лишили, опиняються на іншій території, яку не можна означити чужою, але вона й не стає поки що своєю. Залишення ж на “своїй” території й визнання її такою, на думку ліричного героя “Тамплієрів”, – запорука появи Батьківщини:

Що її, виявляється, не хочеться лишати надовго,
що за неї, виявляється, хочеться чіплятись зубами,
що для любові, виявляється, достатньо цього вокзалу старого
і літньої порожньої панорами
Ніхто не пояснює їй у чому причина.
Ніхто не приносить квіти на могилу її старшому брату.
Крізь сон чути, як у темряві формується батьківщина,
ніби хребет у підлітка з інтернату [5, 6]

Це цитата з вірша “Її п’ятнадцять і вона торгує квітами на вокзалі”. Дівчинка-підліток освоює “свою” територію, крізь яку “Військові їдуть на Схід, військові їдуть на Захід”. Розуміння “своєї території” приходять через усвідомлення того, що тут “народилися всі, кого вона знає”, і поховані рідні. Згадуючи кожного, хто поїхав з її міста, дівчинка відчуває, що сама не хоче нікуди ні їхати, ні тікати, бо це її, “своя”, територія.

Усвідомлення “свого” пов’язане з місцем, де побудуєш власний дім: “Клади камінь при камені, будуй свій дім”, адже “Кожен повинен мати дах для поминок і весіль” [5, 8]. Розуміння “свого” дому пов’язане із миром (“розумієш, що жити потрібно там, де тебе не лякає смерть”), Батьківщиною (“Батьківщина – це там, де тебе розуміють, коли ти говориш вві сні”), мовою (“Мова зникає, коли нею не говорять про любов”).

Паломництво до обітованої землі із землі, покаліченої війною, призводить до відмови від своєї території:

Дош у стриженому волоссі.
Відігрій шматок країни.
Коли із зони виходять діти й дорослі,
там все одно лишаються звірі й рослини [5, 88]

Водночас ця територія однаково “своя”, адже там поховані предки, які доглядають “за травами та полями”.

Ліричний герой розмежує себе і тих, хто лишає свою землю назавжди:

І тепер єдине, чого хочу, – вернутись сюди,
знову зайняти міста, з яких відступив,
вирізати всіх, хто тішився з моєї поразки й біди,
вбити по кордону межові стовпи [5, 90]

“Своя” територія – це та, яку ти окреслюєш кордонами і на якій немає чужого-ворога: “Я пам’ятаю тебе, ніби карту східних земель, з яких мене вибили ворожі війська”. Ворожі, бо розташовані на території ліричного героя, його землі. З’являється поняття свого ворога, якого треба або знищити, або вигнати зі своєї землі: “Я принесу своїм ворогам на могили квіти”, “Я люблю говорити про ворогів у минулому часі” [5, 34).

“Свое-чуже” в контексті *locus amoenus i locus horridus* найяскравіше оприявлено в текстах Л. Якимчук. Донбас у її віршах мислиться як *locus amoenus* (за Курціусом) у минулому і як *locus horridus* у теперішньому. Але в будь-якому випадку це своя територія.

Locus horridus – страшне місце на противагу відрадному *locus amoenus* (термін, що вживається на позначення місця комфорту)¹. Про минулий *locus amoenus* нагадують дерева, але і це нагадування нетривке:

Відцвіли абрикоси Донбасу
Відтінками неба усіма
Абрикоси вдягнули каски
Минула весна [20, XX]

Їх розтрощило у вільному падінні
Вони стали вільні
Так, вільні
Як абрикосові дерева
Вирвані з корінням [20, XXII]

Смерть дерев стає остаточною крапкою в знищенні “свого” *locus amoenus*, бо йому на зміну приходять *locus horridus*, котрий лірична героїня мислить як чужий, оскільки він інший, невідомий. Це локус, де знищено рідну домівку та узвичаєний спосіб життя. Водночас вона не може від нього відмовитися, адже знання того, що було колись на місці теперішнього згарища, не відпускає.

Осмислення й розуміння війни у вірші Л. Якимчук “Шрам” приходять із відчуттям втрати-руйнування рідної домівки і нерозуміння, на чий території перебуваєш, адже своя – відома та безпечна. Натомість тепер вона стає небезпечною. У поезії використано елементи акровірша: обіграються слова шрам і марш:

ш – як шовкові нитки вітру, що заплуталися в деревах
р – гуде як турбіна літака
а – роззявлений від крику рот
м – без кінця кличе маму: мама, де моя мама?
М – груди матері, яка годувала немовля під час польоту
А – терикон, налитий кров’ю, як комар: от-от лусне
Р – прикушений язик, лише язик
Ш – сиве волосся, змішане з травою [20]

Авторка змальовує *locus horridus*. Це світ хаосу після вибуху:

¹ *Locus amoenus* визначив і дослідив Е. Р. Курціус на прикладі творів античної та середньовічної літератури. Він окреслив *locus amoenus* “як чітко визначений топос опису краєвиду”, котрим може бути гарний тінистий куток природи, сад, долина, замок із вежами, оточений гаєм, гарна місцина посеред дикого лісу, рай [10, 207-225].

біля розкиданих літер стоять бездумні –
вони порожні, як банки з-під майонезу.
стоять бездомні –
вони босі, як степові звірята,
на яких влаштували полювання [20]

Це той світ, що був колись “своїм”. Але тепер це територія (степ, терикон), де не лишилося “свого”, і “свій” дім протиставляється дому військових:

на війні нема дому	і туди підходять військові
навіть якщо у твою хату не влучили	їхній дім – це чоботи
як у качку або сірого зайчика	і ці чоботи відбивають МАРШ [20]
на війні немає дому... [20]	

Шрам стає символічним нагадуванням утраченого “свого”. Трансгресія чужого призводить до втрати героїнею здатності визначити “свою” територію. “Своя” – це дім і родина, проте війна проводить межу між ліричною героїнею та її найближчою родиною:

Між мною і моєю мамою вирито сотні могил
і я не знаю, як їх перестрибнути
між мною і моїм батьком літають сотні снарядів
і я не вмю дивитися на них, як на птахів
між мною і сестрою металеві двері погребу
що їх ізсередини підпирає лопата
між мною і моєю бабусею параван із молитов –
тонкі шовкові стіни, за якими не чути, зовсім не чути... [20]

Це цитата із вірша “Як я вбила”. Лірична героїня опиняється по той бік війни. Але (не)війна не асоціюється в неї зі “своїм”, адже на території війни залишилася родина, а кровні зв’язки перетворюються на телефонні (“усі мої телефонні зв’язки кровні”). “Своє” лишається там, де “моє” – мої родинні зв’язки, моя мама, мій тато, моя сестра, моя бабуся. “Своє” переживає деструктивні трансформації, як-от у вірші “Розкладання”. Лірична героїня з болем визнає, що немає Луганська (“лу зрівняли з асфальтом червоним”), немає Донецька (“до нецька мені не дістатися”), немає Первомайська (“Первомайськ розбомбили на перво і майськ”), немає Дебальцева (“де моє бальцево”), та й немає самої ліричної героїні (“і я більше не Люба лише ба”). Нові назви – чужі, як і те, що лишилося від колишнього *locus amoenus*.

Своєрідне осмислення свого *locus amoenus* бачимо і в поезії С. Жадана “Вночі я не встиг про це сказати”. Він має всі традиційні властивості цього локусу – затишну спокійну територію з деревами, травою, водою та теплою землею. Тут також розташована “своя” казарма, що є означником своєї території.

“Своя” територія війни зустрічається у творах Д. Лазуткіна та Б. Гуменюка. Один із розділів “Червоної книги” Лазуткіна має назву “Польова кухня”. Територія, де вона розміщена, – “своя” (“східна природа у наших причасть” [11, 6]). Якщо в попередніх текстах спостерігалася дихотомія територіального “свого-чужого”, то в Лазуткіна така дихотомія стосується не території, а тих, хто на ній опинилися:

ніхто не знав – де згуба а де зрада
прицілом поєднавшись мов хрестом
листок здригався
зависав
і падав
бездомний пес крутив своїм хвостом [11, 7]

Це уривок із вірша “Польова кухня”. Герой хоче ідентифікувати себе серед своїх і визначити, де ж “чужі”. Маркерами “свого” виступають польова кухня й пес, що гавкає лише на “чужих”.

У наступному вірші маємо: “собаки репетують сонце сходить”, “змішалися – прибульці і вигнанці” [11, 9], “й не знаєш – де ми, де вони...” [11, 10]. На “своєї” території відбувається зіткнення “своїх” і “чужих”. До того ж якщо в мирні часи можлива асиміляція та соціокультурний компроміс, то під час війни “чуже” повинно бути знищене.

Окремий світ – підвал, сховок для тих, хто лишається на своїй території війни. Він зустрічається і в Л. Якимчук, і в Д. Лазуткіна: “Засинає кохана в підвалі, батальйони попросять вогню...” [11, 10]. Водночас Лазуткін наголошує, що межа між “своїми” і “чужими” часто буває розмитою, як-от у вірші “Павлик”:

ти мовчки крокуєш до супермаркету
своєю країною мрій <...>
там де сотні разів перебігав дорогу на червоне світло
такий чужий серед таких своїх... [11, 11]

“Свої” називали його “контуженим боягузом”, коли він переховувався в підвалі від вибухів (“павлик молився і добре ховався”). І ось він виходить:

і ось він іде крізь майдани роздерті
на згині вогню
на олівчику в смерті
повз місто усе
попри зблиски і смерки
бо дуже потрібні – вода і цукерки [11, 12]

Він, на відміну від тих, хто не ховався, вижив, бо почасти виживає той, хто ховається, а не той, хто воює за свою територію. Цією землею війни часто володіють саме померлі або загиблі, що лишаються на ній:

Вже за все перед Богом прощені
Линуть ангели-дембеля...
Засинайте спокійно, хлопчики,
Це навіки ваша земля [11, 15]

Ліричний герой Б. Гуменюка відчайдушно і боронить “свою” землю, і тримається за неї. Якщо з територією усе зрозуміло й чітко, то з ворогом не завжди:

Кожна друга пригорща засипається	А зараз у мене немає ворога
тобі в душу	Тобто ворог доволі умовний
Вона скрипить у тебе на зубах	У мене є сектор обстрілу [3, 30]
Ти ламаєш об неї нігті	
Зрештою – у тебе немає і ніколи не	
буде іншої	
Ти залазиш у неї як в лоно матері	
Тобі в ній тепло й затишно... [3, 18]	

Це уривки з вірша “У мене є земляк”. Тобто “чужий” перебуває на твоїй території, але він її теж сприймає як свою. Це “твій земляк з того боку”. Розгортається бій, а паралельно з ним – діалог між “своїм” та “чужим”:

Хочеш пива У нас тут Львівське
А що у вас там Дай вгадаю Балтика
Скоро ми будемо в ній купатися
Тобто ми – купатися а ви – на дні плавати... [3, 31]

Бій розгортається не за територію, а за переконання, де переможець матиме рацію. Згодом відбувається тимчасове примирення, бо:

Про одне й те саме подумали	Про війну
Про війну	Про цю клятву війну [3, 35]

Своєрідно в контексті “свого-чужого” Б. Гуменюк осмислює материнство у вірші “Благословенна будь жінко”:

Благословенна будь жінко	Що потрапила в ціль
Що народила сина	Плач благословенна жінко:
Благословенна будь жінко	Твій син –
Що народила мені ворога	Мій ворог –
Благословенна будь куле	Онде він лежить [3, 97-98]

Вірш – алюзія до молитви “Радуйся, Діво”. Перша її частина складається зі слів, якими Архангел Гавриїл привітав Діву Марію. Гавриїл уважається Божим вісником та посланцем, що оголошує про важливі події, а також вісником смерті. Ліричний герой – такий вісник для матері “чужого”, полеглого на нашій землі, який не знайде тут притулку: “Наша земля їх вибльовує”. Герой говорить, що за інших обставин ця жінка могла би бути його дружиною, якби не була з ворожої території, а убитий міг бути їхнім сином, якби не був ворогом.

На території війни все “своє”, навіть ворог, адже чи буде “твоєю” та територія, що була такою до війни? І що там, де не війна? Відчуття “чужої” держави пов’язане із поверненням “двохсотих”. Чужою вона стає для тих, хто залишився без них:

Скам’яніла від горя жінка	Ходить по добрих людях
Дивиться тепер на нього	Б’ється головою до високих порогів
Витесаного з каменю	Добрим людям клямки обцілює
А старенька ледь жива мати	Дайте хоч яку копійку родині... [3, 51]

Загиблий воїн залишається “своїм” (поховали з почестями, поставили пам’ятник). “Чужою” стає його родина, адже вона – постійне, нікому не потрібне нагадування “про цю клятву війну”. Той, хто боронив її на лінії вогню, не здатен захистити її після своєї смерті від власної держави.

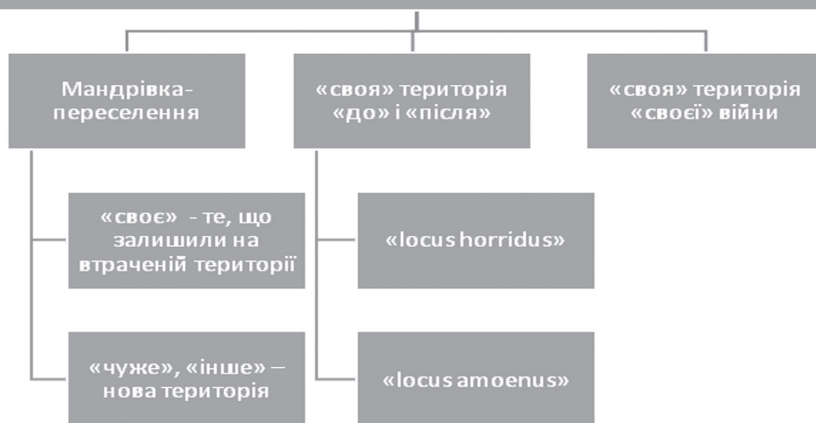
Ця проблема порушена і в творчості Б. Томенчука, зокрема у вірші “Напишіть мені, дядьку, довідку...”. Через діалог маленького хлопчика із військовим (“ви ж йому написали повістку”) розгортається трагізм поствоєнного неповернення. Після смерті “свого” тата хлопчик лишається беззахисним перед системою. Він перетворюється для неї на “чужого”, хоч і живе на “своїй” території.

Окрім дихотомії, “свій-чужий” може виступати і як бінарна опозиція “своя країна” – “чужа країна”. У поезії Б. Томенчука вона реалізується в опозиції “Україна vs Росія”.

І кануть наслані месії	Запам’ятаєшся, Росіє,
В захланній глибині корит.	Вселенським запахом чобіт... [16, 134]

Можна припустити, що з такою ж експресією автор писав би про будь-кого, хто зазіхнув би на його Україну. Відтак усе, що стосується України, – “своє”. Інше – “чуже”.

Територія як ідентифікатор «свого» і «чужого», «своїх» і «чужих»

Війна – це люди, смерті, поранення, близькість і втрати, любов і ненависть. Тому про маркування “свого” і “чужого” також варто говорити не лише в контексті освоєння території, а й у контексті тілесності та деструктивно-еротично-танатологічної проекції.

Можемо виокремити такі виміри тілесності: біологічне тіло людини (тіло як організм), внутрішня тілесність (сукупність тілесних відчуттів людини), зовнішня тілесність (тіло для інших, яке відображає особистісні характеристики людини, те, що безпосередньо сприймається оточенням, завдяки чому людина включається в соціальні зв’язки) [12, 15].

У збірці “Абрикоси Донбасу” Л. Якимчук є цікавий контраст: іграшкова війна (іграшкова тілесність) – справжня війна (цикл “Ням і війна”). Головний герой – хлопчик Ням, що грає у війну. Цикл написано у 2008 р. Фактично він виявився пророчим:

Ням сидить і перемикає кнопки пульта від телевізора
читає словник нецензурної лексики
дає речам імена зі словника
ламає лялькам руки-ноги
кидає солдатиків до комину
і вони горять синім полум’ям
танчики виставляє посеред кімнати
спрямовує гармати на всі сторони світу...
...Зашторте вікна, вимкніть світло, залізьте під ковдру – починається
війна [20, XXXIII]

Гра у війну виступає потужною формою соціалізації для хлопчика, засобом перескерування агресивних імпульсів, властивих людині. На думку Фрейда, виведення агресії за межі спільноти – це один зі шляхів позбутися її в межах цієї спільноти [17]. Деконструкція штучної тілесності сприймається як звичайна гра, яка повинна ввести хлопчика до кола “своїх”. Тому дорослі підключаються до його гри:

Вони не нас летять бомбити,
не нас!
але ми ховаємось замість тих

до кого вони адресовані
ложечку за маму
ложечку за тата [20, XXXVI]

Дорослі створюють ілюзію реальності, заміщують поламаних солдатиків, демонструючи таку модель поведінки, за якою війна – це не страшно. Це весело. Про війну як процес, подібний до свята, говорив Каюа. На його думку, чергування миру та війни можна асоціювати із трудовими буднями та святковим екстазом [8, 206]. Гейзинга зазначав, що відбуваючись за певними правилами, війна приховує в собі елемент гри, де є характер змагання, бажання випробувати свої сили, тощо [18, 141]. Тому дорослі радо включаються в гру, вигадану Нямом, вишукують разом із них ворогів і ховаються під ковдру від придуманих літаків.

Цій іграшкській війні Л. Якимчук протиставляє війну справжню з реальними смертями, бомбардуваннями та каліцтвами. І ця війна “своя”, де вже не вигадують ворогів, а вони приходять самі, залишаючи вирвані з коренем абрикосові дерева.

Біологічне тіло, його особливий статус – домінанта воєнної лірики. Чимала увага приділяється тілу як живому організмові у творчості усіх аналізованих нами поетів. І це не дивно, адже в контексті війни йдеться насамперед про збереження тіла, яке свідчить про саме життя, а також символізує рівень страждань та хвилювань “свого” і за “свого”:

а я сама посеред міста
думаю, чи втрималась я
чи вже лежу простоволоса і сива
накрита простирадлом неба

на дощі неба
під небом
із якого стріляють... [20, ХСІ]

Лірична героїня ідентифікує саму себе (“я сама”), але не ідентифікує своє тіло як живе (“лежу накрита простирадлом неба”) і належне їй, адже дивиться на себе немов збоку.

У творах означених авторів маємо тіло в просторі війни (не)війни і втраченої або знищеної “своєї” землі, маркерами чого часто можуть виступати речі:

Пеленаєш її як малу дитину
Хоча досі ти не пеленав дитину
Тобі лише 19 і ані дитини ані дружини у тебе немає
Ти ріднишся з нею зі своєю зброєю і стаєте ви суть одно [3, 18]

Сповита рушниця підкреслює невинність і дитинність “свого”, а також викликає відчуття тривоги за цього хлопчика-воїна.

Перебування на війні “свого” Жадан мислить як не минуцність умирання:

Господь зніме з тебе взуття, зріже шнурівки ножем.
Взуття повинні носити живі, ми його збережемо.
В цих болотах, на цій землі куди без міцного взуття,
без штабного паскудства, без артилерійського прикриття? [4, 20]

Ідентифікатори “свого” воїна – солдатське взуття і звернення на “ти” до нього. Означником війни і (не)війни у творах І. Цілик виступають берці і в’єтнамки:

Люди у в’єтнамках vs люди в берцях.
Хоча ні, нема ніякого версусу.
Нема суперечності.

Люди у в’єтнамках чекають
На людей у берцях... [19, 43]

Чекання на “свого” на території невійни стає лейтмотивом циклу “В’єтнамки і берці”. На відміну від ліричного героя Жадана, лірична героїня вірить у повернення “свого”, адже йому є куди повертатися:

Спи мій милий.
Ти знаєш, під ранок
завжди сняться
рідні люди у в’єтнамках
і ті, інші,
в маленьких ортопедичних сандаликах [19, 44]

Почасти поети вдаються до натуралістичних змалювань війни, де відбувається сплутування “свого” і “чужого” в парадоксально прямому значенні:

Ці чайки над полем бою – вони такі недоречні
Я ще можу зрозуміти круків
Вони здавна живляться плоттю загиблих воїнів.
Причому крукам байдуже –
Це плоть наших героїв чи ворогів... [3, 23]

“Наш” герой і “наш” ворог перебувають у бінарній опозиції. Ідентифікатором “свого” і “чужого” є означники “герой” і “ворог”. Поступово Б. Гуменюк підвищує натуралістичну напругу:

Так дивно коли з неба	Іноді здається
Просто тобі під ноги	Що якби зібрати всі шматки докупи
Падає чийсь палець	Можна було б скласти людину –
Чиєсь вухо	Друга чи недруга... [3, 25]

Змішуються не лише поняття “свій-чужий”, а й міфічно-онтологічні проєкції. Царство мертвих – уже на небі (“І шматки людської плоті Які падають до ніг просто з неба”), а “своя” земля стає безплідною:

Вони кружляють над полем бою	Як сіяти хліб
Над полем яке тепер не знати як орати	Як народжувати дітей [3, 24]
Як будувати на ньому житло	

Схоже осмислення біологічного тіла маємо в поетичному циклі Б. Томенчука “Три ескізи одного Великодня”:

На останнім своїм перехресті	Місяць з неба, як з дому, світив.
Впав, розкинувши руки в світі,	І валялись кавалки Варави [16, 111]
Понад місивом крові і честі	

Обидва тіла – на одному полі. Проте автор чітко розмежовує “свого” і “чужого” через образи розп’ятого Христа й помилуваного Варави. Водночас Великдень не дає надії на порятунок чи воскресіння: “Йшов другий Великдень війни”. Бо це Великдень війни, а не миру. Це новий, по-іншому виписаний (ескізи) Великдень.

Внутрішня тілесність містить у собі сукупність тілесних відчуттів людини, що часто пов’язані з болем, викликаним зовнішньою неминучістю:

Краще скажи що я маю робити зі своїм серцем	Небо темне від крові, Груди щедрі на біль, Лиш притулок любові не згорає в тобі... [16, 106]
Яке гатить мені ось тут під ребрами	
Наче кирзовим чоботом	
Як я маю віддати своїй країні 50% свого серця	
Коли воно й так на 100% належить їй? [3, 93]	

Якщо герой – воїн, то це біль, пов'язаний із пораненнями, якщо ж ні, то біль цей пов'язаний із зазиранням війни у вічі:

Але раптом зустрінеш десь на Подолі
гарного хлопця з ногою ампутованою,
на милицях,
і зненацька скрутить від безтямного болю,
й мовчки витимеш собі в живіт [19, 48]

У Л. Якимчук внутрішня тілесність може бути репрезентована через вагітність:

я ношу на собі цей бронезилет	він через дитину оволодіває моїм тіло
і не можу його скинути –	я ношу в собі цю Вітчизну
він мені як шкіра	і не можу її виблювати
я ношу в собі його дитя	бо вона як кров –
і не можу його вигнати –	тече в жилах [20, LXXXVIII]

Цитований вірш “Молитва” – алюзія до “Отче наш...”. Це спроба розібратися з відчуттями до “своїх” і “чужих”, яких героїня називає “моїми”. Свої – батьки, “чия хата стоїть на лінії вогню”. “Чужий” – чоловік, що “по інший бік війни” і “цілиться своєю гвинтівкою в шию, яку колись цілував”. Ідентифікатор “чужості” – “своя” гвинтівка по той бік лінії вогню, “його” дитя (не своє, не наше – його). Вважають, що “Отче наш” задумане не як усталена літургійна формула, а як душєратувальна вправа в молитві. У ньому – очікування нового світу, де влада зла переможена. Лірична героїня вірить у прихід нового світу, але яким він буде – невідомо. Вона витворює іншу молитву:

хліб наш насущний віддай голодним	і прости нам зруйновані міста наші
і нехай вони перестануть їсти один	хоч і ми не прощаємо цього ворогам
одного	нашим
світло наше віддай темним	і не введи у спокусу
і нехай їм проясниться	зруйнувати світ цей зіпсутий... [20]

Зовнішня тілесність передбачає ті прикметні ознаки, завдяки яким людина входить у соціум і викликає певні реакції інших. У поезії Б. Гуменюка “Андрійко” однією з таких ознак є немиті хлопчачі руки: “Від самого ранку відмивав руки...”. Відмивав від землі, мастил і від “війни, яка в’їлася в серце” [3, 21]. Він збирався на побачення з коханою і:

Найбільше він хвилювався за свої руки	Він не переконаний, чи прийме його
Посічені з обломаними нігтями з	кохана як “свого”, але:
болючими занозами з мозолями	Вона цілувала мої руки
Які від зброї з’являються не там де це	Уявляєте? [3, 22]
буває зазвичай	
Від лопати чи граблів [3, 21]	

У Б. Томенчука травмоване тіло репрезентує неготовність і небажання (не)війни сприйняти війну, відтак “свої”, що повертаються начебто іншими, стають “чужими”:

З окопів видно, де чужий, де свій,	Що вже в миру призначений холопом.
А він був весь просякнутий окопом,	Смішний комусь його бронезилет...
Але не знав окопний рядовий,	Ще, певно, недоречніший від милиць...
	[16,122]

Травмоване тіло для мешканців території (не)війни стає ознакою відчуження, адже є іншим. Яскравий приклад – вірш “Небо Валаама – 2015”. Валаам – це

острів, куди після війни Сталін звів калік помирати. Таким мовчазним Валаамом, на думку поета, стає Україна, сприймаючи своїх захисників як “чужих”:

Стоїть, як бог, атлант, піднявши в небо культі,
Немов благає птиць позичити крило.
Він там вмирав за всіх. Зневажені й забуті
Обрубки його крил, де тисячі лягло...
А він усе стоїть, як недоречна пляма,
Воно ж бо мультко геть на культуях небесам... [16, 128]

Відчуття тілесної інакшості пов'язане із самотністю й відчуженням, що знаходить своє відображення в опозиції “ми-ви”:

Ви нам вибачте. Ви вже стомились?	Від заюшених клаптиків слави
Де в цім потязі клятий стоп-кран?	Заздрий погляд таки засвітивсь?
Нудить вас від протезів і милиць	Раз не ви нас туди посилали,
Й недоречного смороду ран?	То пошліть нас тепер хоч кудись [17, 87]

Томенчук також показує іншу самотність – після втрати “свого”. Еротично-танатологічний контекст чи не найважливіший у цьому випадку: “З долоней любові у зону війни”. Автор змальовує радість від контакту зі “своїм” і непоправний біль від втрати володіння його тілом:

Ось отут був би він. І торкався б устами,
І невміло так перса розбурхані пив,
Захлинався б у них і на хвильку приходив до тями,
Потім знову в любові шаленій, як в небі топив...
Ось отут був би він. І дощем на коліна би падав.
...Але був лиш дзвінок, як сльоза з уже інших світів:
“Прощавай... Тут погода така... Накриває нас “Градом”,
І цілунком останнім сюди не долетів... [16, 135]

Неможливість дотиків “тут” і “тепер” перетворюється в “ніколи” у вірші “Я не став твоїм першим”. Є смерть і спогад про те, що могло би бути:

Замість нашого сина –	Шелест нашого листу
Тільки спогад цілунків	Під чужими ногами...
І світанків ненаших	І ріці нашій чистій
Неможливі малюнки.	Тісно між берегами... [16, 105]

Варто звернути увагу на своєрідну інтерпретацію “чужого”: це той, хто буде потім. І для кого, імовірно, ця війна не буде “своєю”, бо ж не осмислюватиметься як пережитий досвід. У вірші маємо вияв неіснуючої тілесності, того, що робитиму “не я” – гіркий сум, що життя триватиме, але вже без нього:

І в ранковій кав'ярні	Бо життя – то не вірші
Сум не нашого блюзу,	І не блиск позолоти.
І не я заправляю	Хотів бути єдиним,
Медальйон твій у блюзу...	А став просто “двохсотим”... [16, 105]
І не я в пізніх травах	
Розцілюю коліна... [16, 105]	

Війна знищує можливість бути зі “своїм” й отримувати радість від еротичного буття, адже в ній ерос незмінно супроводжується танатосом. Утрата на тілесному рівні унеможлиблює повернення до життя “як колись”. Відтак отой окоп, що розмежує “своїх” і “чужих”, – кордон, між тілесним буттям

колись і тілесною самотністю тепер. З особливою гіркотою це звучить у вірші Б. Томенчука “Ніби напившись кривавого зілля”. Поет проводить паралель між весільним обрядом і ритуалом прощання з покійним:

Ніби напившись кривавого зілля,
Виючи пісню надривно сумну,
Жінка, убрана немов на весілля,
Замість колиски колише труну...

Що ж ти, мій муже, зайняв усе ложе?
В церкві ж поклявся, що все нам на двох.
Де ж ти там бродиш, Небесна Сторожо,
Так, що без нього не зміг бути Бог? [16, 102]

Це монолог удови, що не може ні пережити втрату, ні змиритися із нею. Але попри це через майбутнє народження дитини своєрідно передається естетика вітаїзму:

Виросте син твій подібним на тебе
Під колискову печаль домовин... [16, 102]

Ця дитина, тобто наступне покоління, що виростає під колискові домовин та відспівування батьків, буде іншим. Яким – автор відповіді не дає.

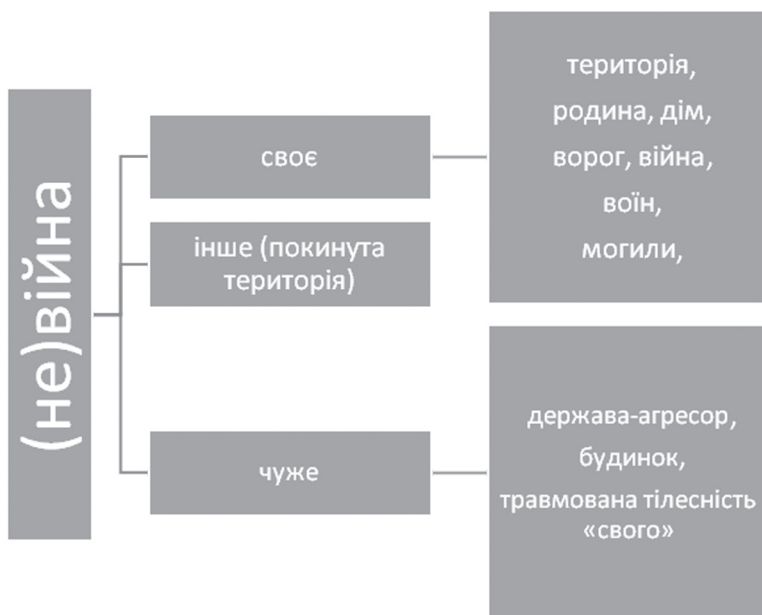
Близькість минулості дотику-любви відчуває й лірична героїня І. Цілик:

І все ж наступає весна як останній спас.
Крізь цілик і мушку дивись на її сліди.
Торкнись мене швидше. Бо завтра не буде нас.
А доторк – лишиться. Надовго чи назавжди [19, 58]

Виміри тілесності подані так:

(Не)війна змінює розуміння “свого-чужого” в культурі, де вона оприявлена, адже “свій-чужий” розглядаються в контексті сприйняття війни.

У проаналізованих збірках “своє-чуже” здебільшого виступає не бінарною опозицією, а дихотомією. “Своє” (знане, відоме) трансформується у “своє” – те, що наше, українське. “Чуже” – те, що приходить іззовні, те, що знищує “своє”, вороже, але водночас існує. Акцент робиться на “своєму” та його осмисленні в нових умовах. “Своїми” стають і ворог, і війна, адже вони – ідентифікатори того, що треба берегти. Також відбувається трансформація “своїх” у “чужих” після повернення перших із війни на територію (не)війни, де вони стають зайвими й непотрібними соціуму, у якому раніше мислилися як “свої”. Водночас у проаналізованих збірках немає персоналізованого протиставлення, адже “свої” “люди у в’єтнамках” завжди чекають на “своїх” “людей у берцях”. Важливим в осмисленні “свого” стає відчуття втрати, а також збереження пам’яті про дотик, цілунок, близькість.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артиух А.* Своє – Чуже. Дике – Культурне. Базові структури міфічних когнітивних моделей // <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/37886/08-Artiukh.pdf?sequence=1>
2. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого. – Київ: ППС – 2002, 2004. – 206 с.
3. *Гуменюк Б.* Вірші з війни. – Київ: Ярославів Вал, 2015. – 136 с.
4. *Жадан С.* Життя Марії. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. – 184 с.
5. *Жадан С.* Тамплієри. – Чернівці: Книги – XXI, 2016. – 120 с.
6. *Жовтані Р.* Маркери концепту “своє / чуже” у малій прозі Ернста Віхерта // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2015. – Вип. 11. – С. 161-166.
7. *Кащанова С.* Трансгресія як соціально-філософське поняття // <https://disser.spbu.ru/files/disser2/disser/J77qWd42NC.pdf>
8. *Каюа Р.* Людина і сакральне. – Київ: Ваклер, 2003. – 256 с.
9. *Крістева Ю.* Самі собі чужі. – Київ: Основи, 2004. – 262 с.
10. *Курціус Е. Р.* Європейська література і латинське середньовіччя. – Львів: Літопис, 2007. – 750 с.
11. *Лазуткін Д.* Червона книга. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. – 84 с.
12. *Медведева Н.* Проблема співвідношення тілесності і соціальності в людині і суспільстві. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, – Київ, 2005. – 22 с.

13. *Присяжнюк А.* Свій/чужий в образній системі романів Г. Гріна: семантико-когнітивний аспект // <https://mydisser.com/ua/avtoref/view/24144.html#>
14. *Семашко Т.* Межі дихотомії “свій” – “чужий” в аспекті етнічної стереотипізації // Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство. – Вип. II(24) 2014. – С. 238-243.
15. *Томенчук Б.* Місто героїв і понять. – Брустури: Дискурсус, 2016. – 240 с.
16. *Томенчук Б.* Сезон ненаписаних віршів. – Брустури: Дискурсус, 2015. – 142 с.
17. *Фрейд З.* Недовольство культурой // http://www.e-reading.club/chapter.php/60719/1/Freiid_-_Nedovol%27stvo_kul%27turoii.html
18. *Хейзинга Й.* Homo ludens. Человек играющий. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.
19. *Цілик І.* Глибина різкості. – Чернівці: Книги – XXI, 2016. – 112 с.
20. *Якимчук А.* Абрикоси Донбасу. – Львів: ВСЛ, 2015. – 192 с.

Отримано 19 лютого 2017 р.

м. Івано-Франківськ

